IIJ Impact Factor : 2.193 ISSN 2349-364X

वेदाञ्जली

अन्तर्राष्ट्रीय विद्वत्समीक्षित षाण्मासिकी शोधपत्रिका

(International Peer Reviewed Refereed Journal of Multidisciplinary Research)

वर्ष-६ अंक-१२, भाग-३ जुलाई-दिसम्बर, २०१९

प्रधान सम्पादक
डॉ० रामकेश्वर तिवारी
असिस्टेन्ट प्रोफेसर, श्री बैकुंठनाथ पवहारी संस्कृत महाविद्यालय
बैकुंठपुर, देवरिया

सह सम्पादक
श्री प्रसून मिश्र

प्रकाशन : वैदिक एजूकेशनल रिसर्च सोसाइटी, वाराणसी

IIJ Impact Factor : 2.193
ISSN-2349-364X

वेदाञ्जली

अन्तर्राष्ट्रीय विद्वत्समीक्षित षाण्मासिकी शोध पत्रिका

(An International Peer Reviewed Refereed Research Journal)

वर्ष-६ अंक-१२ भाग-३

जुलाई-दिसम्बर, २०१९

प्रधानसम्पादक

डॉ0 रामकेश्वर तिवारी

असिस्टेन्ट प्रोफेसर, श्री बैकुंठनाथ पवहारी संस्कृत महाविद्यालय

बैकुंठपुर, देवरिया

सह सम्पादक

श्री प्रसून मिश्र

प्रकाशक

वैदिक एजूकेशनल रिसर्च सोसाइटी

वाराणसी

संरक्षकद्वय

जगतशिष्य पं. शिवपूजन चतुर्वेदी
श्री नरवट वॉयरा (जर्मनी)

प्रधानसम्पादक
डॉ0 रामकेश्वर तिवारी

सह सम्पादक
श्री प्रसून मिश्र

सम्पादक मण्डल

डॉ0 उमाकान्त चतुर्वेदी
डॉ चन्द्रकान्त दत्त शुक्ल
डॉ0 कुमार मृत्युंजय राकेश
डॉ0 देवि प्रभा

शोध पत्र–समीक्षक मण्डल

- डॉ0 उमापति मिश्र, अतिथि अध्यापक, वेद विभाग, का0हि0वि0वि0, वाराणसी
- डॉ0 पवन कुमार यादव, सहायकाचार्य, दर्शन, सी0एम0पी0 डिग्री कॉलेज, प्रयागराज
- डॉ0 चिरंजीवी अधिकारी, आचार्य, व्याकरण, श्रीमाता वैष्णो देवी गुरुकुल चरण पादुका कटरा जम्मू कश्मीर
- डॉ0 निर्भय कुमार पाण्डेय, सहायकाचार्य (संविदा), ज्योतिष, रानी पद्मावती तारा योगतन्त्र आदर्श संस्कृत महाविद्यालय, वाराणसी
- डॉ0 नीरज तिवारी, सहायकाचार्य, साहित्य, राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान, लखनऊ परिसर, लखनऊ
- डॉ0 नन्दकिशोर तिवारी, सहायकाचार्य, व्याकरण, राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान, भोपाल परिसर, लखनऊ
- डॉ0 रविशंकर पाण्डेय, सहायकाचार्य, संस्कृतविद्या विभाग, स0स0वि0वि0, वाराणसी
- डॉ0 सुनील कुमार तिवारी, सहायकाचार्य, हिन्दी, शहीद भगत सिंह कॉलेज, दिल्ली विश्वविद्यालय दिल्ली
- डॉ0 रंजन कुमार त्रिपाठी, सह–आचार्य, साहित्य, संस्कृत विभाग, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली
- डॉ0 अशोक राम, असि0प्रोफेसर, भूगोल विभाग, एस0एन0 सिन्हा कॉलेज, वार्सलिगंज, बिहार

परामर्शदात्री समिति

प्रो0 बाल शास्त्री	प्रो0 रमेशचन्द्र पण्डा
प्रो0 चन्द्रमौली उपाध्याय	डॉ0 कामेश्वर उपाध्याय
प्रो0 हरीश्वर दीक्षित	प्रो0 रामजीवन मिश्र
डॉ0 राजीव रंजन तिवारी	श्री जय प्रकाश चतुर्वेदी
श्री यज्ञेश तिवारी	श्री संजय पाठक

प्रकाशन तिथि : 26 सितम्बर, 2019

सम्पर्क सूत्र

श्री अंकित दुबे
तारा नगर कॉलोनी, छित्तुपुर, लंका, वाराणसी।
दूरभाष : 9473531601
Website : vedanjalijournal.com / e-mail : vedanjali2014@gmail.com

---

विशेष : पत्रिका के किसी भी प्रकार की समस्या के समाधान का अधिकार संरक्षकों के पास स्थायी रूप से सुरक्षित है तथा लेखकों के शोध–पत्र उनके अपने विचार हैं, पत्रिका परिवार उनके विचारों से सहमत हो यह आवश्यक नहीं है।

- विश्व राजनीति में भारत–चीन सम्बन्ध
  संजय कुमार मिश्र 60–62
- पर्यावरणसमस्यायाः वैदिकसमाधानम्
  डॉ० सर्वेश रमण तिवारी 63–65
- दक्षिण पूर्व एशिया में भारतीय संस्कृति
  डॉ० शिवा कान्त त्रिपाठी 66–70
- बिहार में पर्यटन केन्द्रों की समस्याएँ एवं समाधान
  डॉ० स्वर्गेश कुमार 71–73
- आधुनिक सन्दर्भ में प्राचीन भारतीय शिक्षा दर्शन : एक समीक्षा
  डॉ० विनोद कुमार यादव 74–77
- भारतीय सन्दर्भ में संस्कारों का सामाजिक एवं सांस्कृतिक विवेचन
  ओम प्रकाश सिंह यादव 78–81
- चार्वाक दर्शन : मनोवैज्ञानिक एवं व्यावहारिक पक्ष
  प्रीति माहेश्वरी 82–86
- लोंजाइनस के उदात्त तत्व की महत्ता
  रविशंकर 87–89
- महिला सशक्तिकरण एवं विचारधारा
  डॉ० दीपक प्रकाश वर्द्धन व संदीप गोल्डी 90–95
- वक्रोक्ति सिद्धान्त की स्थापना में आचार्य कुंतक का अवदान
  सत्यप्रकाश शर्मा 96–98
- मौर्यकालीन आर्थिक संस्थाओं का उद्‌भव और विकास
  डॉ० विजय कुमार सिंह व सुरेन्द्र प्रसाद 99–101
- बौद्ध दर्शन के वैभाषिक सम्प्रदाय में परिवर्तन की आलोचनात्मक व्याख्या 102–105
  डॉ० दीपिका राजपूत
- दायभागे स्त्रीणामधिकारः
  डॉ० मीनाक्षी मिश्रा 106–108
- भारतीय स्त्रियों की चारित्रिक विशेषताएँ
  डॉ० शारदा कुमारी 109–110
- लिंग महापुराण में योग विज्ञान
  पारुल खण्डेलवाल 111–112
- राष्ट्र निर्माण में रवीन्द्रनाथ टैगोर का योगदान
  धर्मेन्द्र कुमार 113–114
- पातंजलयोग दर्शन में चित्त प्रसादन का स्वरूप
  डॉ० लीला कन्याल 115–119
- बिहार में किसान आन्दोलन और राजनीतिक दल : एक ऐतिहासिक अध्ययन 120–123
  डॉ० मधुरिमा

दायभागे स्त्रीणामधिकारः

डॉ0 मीनाक्षी मिश्रा*

भारतवर्षे विचारितेषु विभिन्नेषु शास्त्रेषु अष्टादशविद्यासु च धर्मशास्त्रं प्रमुखं स्थानं भजतीत्यत्र नास्ति संदेहलेशः, यतोहि शास्त्रान्तराणि सर्वाणि

धर्मशास्त्रस्यैवानुकूल्येन प्रवर्तन्ते प्रशंसन्ति च। धर्मशास्त्रसाहित्यमिदं प्रमुखतया त्रिधा विभक्तं दृश्यते– स्मृतिसूत्रनिबन्धसाहित्यञ्चेति।

धर्मशास्त्रस्य बहवोविषयाः लोकसंव्यवहारार्थमुपयुज्यन्ते। तेषु विषयेष्वाचार– व्यवहारप्रायश्चित्तादिकं प्रमुखभावेन लोके प्रयुज्यते। तत्रापि व्यवहाराध्यायस्य लौकिकोपयोगित्वं सातिशयं विद्यते। व्यवहाराध्याये प्रतिपादितेष्वष्टादशविवादपदेषु दायभागाख्यं विवादपदं प्रधानीभूतं प्रसिद्धतरञ्च दृश्यते। तस्मिन् दायभागे स्त्रीणामधिकारविषये चर्चा अत्र क्रियते।

पितुरिच्छयाविभागो द्विधाप्रदर्शितः, समोविषमश्चेति। अत्रानयोर्विषमविभागः स्वार्जितद्रव्यविषयपरकः। विषमविभागे स्त्रीणां दायाधिकारविषये यद्यपि साक्षात् किमपिनोक्तम्। तथापि याज्ञवल्क्योक्त "विभजेत्सुतानिति"[1] वचनात् पुत्रा एवाधिकारिण इतिज्ञानमुत्पद्यते। पितृक्रमायाते तु समस्वाम्यस्य वक्षमाणत्वान्नेच्छया

विषमविभागो युक्तः। अतः समविभागे विशेषवचनं याज्ञवल्क्यस्य[2]–

यदि कुर्यात्समानंशान् पत्न्यः कार्याः समांशिकाः।
न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण वा।।

अर्थात् यदा स्वेच्छया पिता सर्वानेव सुतान् समविभागिनः करोति तदा पत्न्यश्च पुत्रसमांशभाजः कर्त्तव्याः यासां पत्नीनां भर्ता श्वशुरेण वा स्त्रीधनं न दत्तम्। दत्ते तु स्त्रीधनेऽर्धांशं वक्ष्यति। किञ्चापि याज्ञवल्क्येनोक्तम्[3]

अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम्।
न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्धं प्रकल्पयेत्।।

अधिविन्नस्त्रियै अधिवेदननिमित्तं धनं समं यावदधिवेदनार्थं व्ययीकृतं तावद् दद्यात्। यस्यै भर्त्रा श्वशुरेण वा स्त्रीधनं दत्तम्, दत्ते पुनः स्त्रीधने

आधिवेदनिकद्रव्यस्यार्धं दद्यात्। "अर्ध" शब्दश्चात्र समविभागवचनं न भवति, अतश्च यावता तत्पूर्वदत्तमाधिवेदनिकसमं भवति तावद् देयमित्यर्थः।

यदा तु श्रेष्ठभागादिना ज्येष्ठादीन् विभजति तदा पत्न्यः श्रेष्ठादिभागान्नलभन्ते। किन्तूद्धतोद्धारात्समुदायात्समानेवांशाल्लभन्ते स्वोद्धारं च।

पुनश्चापि जीवद्विभागे स्वपुत्रसमांशित्वं पत्नीनामुक्तम्। पितृरुर्ध्वं विभागेऽपि पत्नीनां स्वपुत्रसमांशित्वं दर्शयितुमाह[4]–

"पितुरुर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत्।।

पितुरुर्ध्वमर्थात् पितुः प्रयाणादूर्ध्वं विभजतां मातापि स्वपुत्रांशसममशं हरेत्, यदि स्त्रीधनं न दत्तम्, दत्ते त्वर्धांशहारिणीतिकथ्यते।

मुनयो हि मन्वादयो देशकालावस्थादिविशेषदृष्ट्या वचनान्युदाजहुः। आचार्यश्च यथायथं व्यवस्थापयितुं चेष्टमाना अपि क्वचित् क्वचिदकृतकार्या इव लक्ष्यन्ते। स्त्रीणां दायाधिकारविषये कन्यानां दायाधिकारे यथाचोक्तं मनुना[5]–

---

*सहायकाचार्यः, धर्मशास्त्रविभागः, श्री ला.ब.शा.रा.स.वि. नवदेहली

स्वेभ्योंऽशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्भ्रातरः पृथक्।
स्वात्स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सवः।।

तथा याज्ञवल्क्येनोक्तम्[6]–

भगिन्यश्च निजादंशाद्दत्वांशं तु तुरीयकम्। विज्ञानेश्वरस्य मतानुसारं यदि कस्यचिद् ब्राह्मणस्य पुत्रश्चैकः कन्याचैका तत्र पित्र्यं सर्वमेवद्रव्यं

द्विधाविभज्य तत्रैकभागं चतुर्धाविभज्य तुरीयमंशं कन्यायै दत्वा शेषं पुत्रो गृह्णीयादिति समाहितम्। तेन कन्यया भ्रातुः सप्तमोभागोलब्धः न तु चतुर्थः। अनया रीत्या भगिनीबाहुल्ये तासामंशोऽधिकमपि ह्रसते। अर्थात् यज्जातीया कन्या, तज्जातीयपुत्रभागाच्चतुर्थांशभागिनी सा कर्त्तव्या। यदि ब्राह्मणी सा कन्या तदा ब्राह्मणीपुत्रस्य यावानंशोभवति, तस्य चतुर्थांशस्तथा भवति। तद्यथा– यदि कस्यचिद् ब्राह्मणस्यैकापत्नी पुत्रश्चैकः कन्याचैका, तत्र पित्र्यं सर्वमेव द्रव्यं द्विधाविभज्य तत्रैकभागं चतुर्धाविभज्य तुरीयमंशं कन्यायै दत्त्वा शेषं पुत्रो गृह्णीयात्, यदा द्वौ पुत्रौ एका च कन्या, तदा पित्र्यं धनं सर्वं त्रिधा विभज्य एकं भागं चतुर्धा विभज्य तुरीयमंशं कन्यायै दत्त्वा शेषं पुत्रौ गृह्णीयाताम्। अथ त्वेकः पुत्रो द्वे कन्ये, तदा पित्र्यं धनं त्रिधाविभज्य एकं चतुर्धाविभज्य द्वौभागौ द्वाभ्यां कन्याभ्यां दत्त्वावशिष्टं सर्वं पुत्रो गृह्णातीत्येवं समानजातीयेषु भ्रातृषु भगिनीषु च योजनीयम्।

यदा तु ब्राह्मणीपुत्र एकः क्षत्रिया कन्या चैका, तत्र पितृधनं सप्तधाविभज्य क्षत्रियापुत्रभागांस्त्रीन्च–तुर्धाविभज्य तृतीयांशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा शेषं ब्राह्मणीपुत्रो गृह्णाति। यदा तु द्वौ ब्राह्मणीपुत्रौ क्षत्रियाकन्या चैका, तत्र पित्र्यं धनमेकादशधा विभज्य तेषु त्रीनंशान् क्षत्रियापुत्रभागांश्चतुर्धाविभज्य चतुर्थमंशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा शेषं सर्वं ब्राह्मणीपुत्रौविभज्य गृह्णीयाताम्।

एवं जातिवैषम्ये भ्रातृणां भगिनीनाञ्च साम्ये वैषम्ये च सर्वत्रोहनीयम्।

प्रचलिते प्रसङ्गेऽस्मिन् दायभागकारजीमूतवाहनेनोक्तं कात्यायनवचन–

माधारीकृत्य[7]–

"मातापि पितरि प्रेते पुत्रतुल्यांशभागिनी।"

अर्थात् पितुर्मरणानन्तरं पुत्र यदा पितुर्धनं विभजन्ति तदा माताऽपि समांशहारिणी स्यादित्युक्तम्।

किञ्चापि पितरि चोपरते सोदरभ्रातृर्विभागे क्रियमाणे मात्रेऽपि पुत्रसमांशः दातव्यः "समांशहारिणी मातेति" वचनात्। मातृपदस्य जननीपरत्वात्, न सपत्नीमातृपरत्वम्, सकृच्छ्रुतस्य मुख्यगौणत्वानुपपत्तेः। समांशता च मातुर्भर्त्रादिभिः स्त्रीधनादाने, दत्ते पुनः अधर्मः। पित्रा च पुत्रेभ्यः समविभागदाने सर्वपत्नीनामेव पुत्रसमांशता कर्त्तव्या।

अत्रापि संदर्भे दायभागकारेण याज्ञवल्क्यादिवचनं[8] स्वीकृतम् यथा–

यदि कुर्यात्समानांशन् पत्न्यः कार्याः समांशिकाः।
न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण वा।।

पुत्रहीनाश्च पितुः पत्न्यः समानांशाः, न पुत्रवत्यः। तथा व्यासवचनमङ्गीकृतम्।[9] यथा–

असुतास्तु पितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकीर्तिताः।
पितामह्यश्च सर्वास्ताः मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिताः।।

दायभागकारजीमूतवाहनेन कन्यादायविषये वृहस्पतिव्यासयाज्ञवल्क्यनारदादीनां वचनानि उदाहरणरूपेणाङ्गीकृत्यैवं व्याख्यातम्–

"समांशामातरस्त्वेषां तुरीयांशश्चकन्यकाः।"

अस्माद् वृहस्पतिवचनात्[10] पुत्रस्य भागत्रयं कन्याया एकोभागइति।

कन्यकानां त्वदत्तानां चतुर्थोभाग इष्यते।
पुत्राणाञ्च त्रयोभागाः स्वाम्यं स्वल्पधने स्मृतम्।।

कात्यायनवचनस्यार्थः[11] एवमेवकृतः –

अल्पधने पुत्रैः स्वात् स्वादंशादाकृत्य कन्याभ्यश्चतुर्थांऽशोदातव्यः।
स्वात्स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सवः।।

मनुवचनस्यार्थोऽपि[12] अनेन प्रकारेण कृतः। यथा–

प्रदद्युरिति प्रदानश्रुतेः, अदाने च पतितत्वश्रुतेः, न कन्याभिरधिकारवृद्धया ग्रहीतव्यम्।

असंस्कृतास्तु संस्कार्याभ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः।
भगिन्यश्च निजादंशाद्दत्वांशंतु तुरीयकम्।।

अनेन याज्ञवल्क्यवचनमाध्यमेन[13] भगिनीनां संस्कार्यतामाह, नाधिकारिताञ्च बहुतरधने विवाहोचितधनं दातव्यम्, न चतुर्थांशनियम इतिसिद्ध्यति। एतच्चकन्यापुत्रयोः समसंख्यत्वे ज्ञातव्यम्।विषमसंख्यत्वे च कन्याया एव बहुतरधनं वा स्यात्, पुत्रस्य वा निर्धनता – **स्वेभ्योंऽशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्भ्रातरः पृथक्।**

अतोनेदमुचितं पुत्रस्य प्राधान्यात्।

इत्थमेव पितृपितामहादिधनविभागे स्त्रीणामधिकारोदायभागकारेणोक्तः।

स्त्रीणां दायाधिकारविषये नारद–देवल–विष्णु–कात्यायन– शङ्खलिखित–बौधायनादीनां मतानि मिताक्षराकारदायभागकाराभ्याञ्च संगृह्यस्वमतं प्रकटितमतोभिन्नतया पुनः द्विरुक्त्याभाषभयात् पूर्वोक्तानां धर्मशास्त्रकाराणां मतानि नोल्लिख्यन्ते।

1956 तः परिवर्तितार्वाचीनहिन्दूत्तराधिकारिविधौ स्त्रीणां दायाधिकारे परिवर्तनम् एवमेव जातम्।

हिन्दूत्तराधिकारिविधिधारा[14] 10, उपधारा 1 द्वाराविधवानारीमृतपत्युर्धनेदायाधिकारिणी जाता। अर्थात् सा विधवा माता भवतु वा पत्नी भवतु सा दायादैः सह समांशभाजाऽभूत।

सर्वविधक्षेत्रेऽपि साऽऽत्मनोदायाधिकारं विनियोजयितुं समर्थेति प्रतिपादितम्।

तथा चोपधारा 10, अनुधारा 2 द्वारा जीविताः पुत्राः कन्यकाः माता च समानरूपेणैकभागं प्राप्स्यन्तीति ज्ञायते।

किञ्चाधुनिकोत्तराधिकारि विधेरुपविधिः 10, अनुविधि 3 द्वारा दायभागात् पूर्वं मृतपुत्रस्य पुत्रः मृतकन्यायाश्च कन्याप्रत्येक एकैकंभागं गृह्णीयादित्यवगम्यते।

दायभागे स्त्रीणां दायाधिकारविषये प्राचीनाधुनिकहिन्दूत्तराधिकारिविध्योरिदमेव पार्थक्यम् इतिप्रतिपाद्यते।

सहायकग्रन्थसूची

1. याज्ञवल्क्यस्मृतिः
2. मनुस्मृतिः
3. कात्यायनस्मृतिः
4. जीमूतवाहनदायभागः
5. दायभागविमर्शः
6. मिताक्षरा
7. दहिन्दुकोड

सन्दर्भ :

1. याज्ञवल्क्य स्मृतिः–2.114
2. याज्ञवल्क्यस्मृतिः–2.115
3. याज्ञवल्क्यस्मृतिः – 2.148
4. याज्ञवल्क्य स्मृतिः – 2.123
5. मनुस्मृतिः–9.118
6. याज्ञवल्क्यस्मृतिः – 2.124
7. कात्यायनस्मृतिः – 3.85
8. याज्ञवल्क्यस्मृतिः–2.115
9. व्यासवचनम् दायभाग–पृ.–29
10. वृहस्पतिवचनम्, दायभाग. पृ.–29
11. कात्यायनवचनम् दायभाग पृ.–29
12. मनुस्मृति– 9.115
13. याज्ञवल्क्यस्मृतिः–2.124
14. The Hindu Code, (Hindu Succession act - section 8-13)

IIJ Impact Factor : 3.178 ISSN 2349-364X

वेदाञ्जली

अन्तर्राष्ट्रीय विद्वत्समीक्षित षाण्मासिकी शोधपत्रिका

(International Peer Reviewed Refereed Journal of Multidisciplinary Research)

वर्ष-७ अंक-१४, भाग-१ जुलाई-दिसम्बर, २०२०

प्रधान सम्पादक
डॉ० [illegible] तिवारी

सह सम्पादक
श्री प्रसून मिश्र

प्रकाशन : वैदिक एजूकेशनल रिसर्च सोसाइटी, वाराणसी

IIJ Impact Factor : 3.178 ISSN-2349-364X

वेदाञ्जली

अन्तर्राष्ट्रीय विद्वत्समीक्षित षाण्मासिकी शोधपत्रिका

(International Peer Reviewed Refereed Journal of Multidisciplinary Research)

वर्ष-७ अंक-१४ भाग-१

जुलाई-दिसम्बर, २०२०

प्रधानसम्पादक

डॉ0 रामकेश्वर तिवारी

सह सम्पादक

श्री प्रसून मिश्र

प्रकाशक

वैदिक एजूकेशनल रिसर्च सोसाइटी

वाराणसी

संरक्षकद्वय

जगत्शिष्य पं. शिवपूजन चतुर्वेदी
श्री नरवट वॉयस (जर्मनी)

प्रधानसम्पादक
डॉ0 रामकेश्वर तिवारी

सह सम्पादक
श्री प्रसून मिश्र

सम्पादक मण्डल

डॉ0 उमाकान्त चतुर्वेदी
डॉ0 कुमार मृत्युंजय राकेश
डॉ चन्द्रकान्त दत्त शुक्ल
डॉ0 देवि प्रभा

शोध पत्र–समीक्षक मण्डल

- डॉ0 उमापति मिश्र, अतिथि अध्यापक, वेद विभाग, का0हि0वि0वि0, वाराणसी
- डॉ0 पवन कुमार यादव, सहायकाचार्य, दर्शन, सी0एम0पी0 डिग्री कॉलेज, प्रयागराज
- डॉ0 चिरंजीवी अधिकारी, आचार्य, व्याकरण, श्रीमाता वैष्णो देवी गुरुकुल चरण पादुका कटरा, जम्मू कश्मीर
- डॉ0 निर्भय कुमार पाण्डेय, सहायकाचार्य (संविदा), ज्योतिष, रानी पद्मावती तारा योगतन्त्र आदर्श संस्कृत महाविद्यालय, वाराणसी
- डॉ0 नीरज तिवारी, सहायकाचार्य, साहित्य, राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान, लखनऊ परिसर, लखनऊ
- डॉ0 नन्दकिशोर तिवारी, सहायकाचार्य, व्याकरण, राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान, भोपाल परिसर, लखनऊ
- डॉ0 रविशंकर पाण्डेय, सहायकाचार्य, संस्कृतविद्या विभाग, स0स0वि0वि0, वाराणसी
- डॉ0 सुनील कुमार तिवारी, सहायकाचार्य, हिन्दी, शहीद भगत सिंह कॉलेज, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली
- डॉ0 रंजन कुमार त्रिपाठी, सह–आचार्य, साहित्य, संस्कृत विभाग, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली
- डॉ0 अशोक राम, असि0प्रोफेसर, भूगोल विभाग, एस0एन0 सिन्हा कॉलेज, वार्सलिगंज, बिहार
- डॉ0 शशिकान्त तिवारी, दर्शन विशेषज्ञ, हरियाणा

परामर्शदात्री समिति

प्रो0 बाल शास्त्री
प्रो0 रमेशचन्द्र पण्डा
प्रो0 हरेराम त्रिपाठी
प्रो0 हरीश्वर दीक्षित
प्रो0 रामजीवन मिश्र
प्रो0 श्रीपति त्रिपाठी
प्रो0 संतोष शुक्ल
डॉ0 कामेश्वर उपाध्याय
डॉ0 राजीव रंजन तिवारी
श्री जय प्रकाश चतुर्वेदी

प्रकाशन तिथि : 21 / 08 / 2020

सम्पर्क सूत्र

श्री अंकित दुबे

दूरभाष : 9473531601

Website : vedanjalijournal.com / e-mail : vedanjali2014@gmail.com

---

विशेष : पत्रिका के किसी भी प्रकार की समस्या के समाधान का अधिकार संरक्षकों के पास स्थायी रूप से सुरक्षित है तथा लेखकों के शोध–पत्र उनके अपने विचार हैं, पत्रिका परिवार उनके विचारों से सहमत हो यह आवश्यक नहीं है।

- नासिरा शर्मा के कथा साहित्य में विभिन्न शैलियों की प्रासंगिकता 153–155
  संतोष कुमार सरोज
- हिन्दी उपन्यासों में अभिव्यक्त स्त्री जीवन के चित्र 156–159
  सारिका देवी
- वेदों में विज्ञान 160–161
  सरिता शुक्ला
- कमलेश्वर की कहानियों में नारी छवियाँ 162–164
  शेर बहादुर यादव
- भारतमञ्जरी में उपलब्ध उक्ति वैचित्र्य : एक अध्ययन 165–169
  शीतल शर्मा
- कामगार महिलाओं की सामाजिक सुरक्षा 170–173
  विनीता कुमारी
- युवाओं के मतदान के निर्णय को प्रभावित करने में डिजिटल मीडिया की भूमिका का अध्ययन 174–180
  डॉ0 अनुराधा शर्मा व उदित्य सिंह सेंगर
- भारतीयसंस्कृतौ श्राद्धस्य महत्त्वम् 181–185
  डॉ0 मीनाक्षी मिश्रा
- साहित्यशास्त्रे अलंकारविमर्शः 186–188
  आदेश मिश्र
- हरिपादोद्भवगंगा 189–193
  अजिता साहु
- आचार्यजयमन्तमिश्रकृत – महामानवचम्प्वां भौगोलिकवर्णनम् 194–200
  डॉ0 रणजीत कुमार झा
- आनन्दवर्धनप्रतिपादितं ध्वनितत्वम् 201–203
  डॉ0 रातुल बुजर बरुवा
- हिन्दी के विकास में बंगाल का अवदान 204–209
  डॉ0 श्रीनिवास सिंह यादव
- वेदों में अर्थ और काम 210–214
  डॉ0 श्यामलेश कुमार तिवारी
- अष्टाध्याय्याः संरचनापद्धतेः वैशिष्ट्यम् 215–220
  ज्वलन्त कुमार
- रुद्रस्य भौतिक आधारः अग्निः 221–223
  महेश शर्मा
- पंडित दीनदयाल उपाध्याय : साधारण व्यक्ति का असाधारण व्यक्तित्व 224–228
  मंगल प्रताप पाण्डेय
- वैदिकराष्ट्रशासनस्य संकल्पना 229–230
  परेश हेमन्त भाई जानी

भारतीयसंस्कृतौ श्राद्धस्य महत्त्वम्

डॉ0 मीनाक्षी मिश्रा*

उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम्।
वर्षं तद् भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः॥[1]

तस्य भारतस्य प्रतिष्ठे द्वे-संस्कृतं संस्कृतिस्तथा। संस्कृतवाङ्मये अस्माकं संस्कृतिर्निहिता। "संस्कृतिः" नाम किम्? इति विचारयामश्चेत्, राष्ट्रनिवासिनाम् उत्तम आचारव्यवहार एव राष्ट्रसंस्कृतिः कथ्यते। संस्कृतिः देशस्य आत्मा भवति। सर्वे एव प्राणिनः आत्मसुखस्य अभिलाषां कुर्वन्तिकथ्यते, इयम् अस्माकं स्वाभाविकी प्रवृत्तिः। किन्तु सर्वेषां सुखकामना इति भारतीयानां संस्कृतिः। अस्माकं भारतीयसंस्कृतेः प्रमुखं वैशिष्ट्यं धर्मप्राधान्यम् अस्ति। धर्म एव मानवानां पशुभ्यो विशेषोऽस्ति अत उच्यते-

आहारनिद्राभयं मैथुनञ्च सामान्यएतद् पशुभिर्नराणाम्।
धर्मो हि तेषाम् अधिको विशेषः धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः॥[2]

अपि च धर्म एव एको मित्रम् यः मरणानन्तरमपि अभीष्टफलं प्रदातुमनुगच्छति।

उक्तञ्चमनुना-

एक एव सुहृद्धर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः।
शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्धि गच्छति॥[3]

पुरुषार्थचतुष्टये मूर्धन्यभूतः पुरुषार्थः धर्म एव। अपि च धर्मं बिना अर्थकाममोक्षादि- पुरुषार्थानां प्राप्तिः न सम्भवति। वेदा अपि धर्मं प्रशंसन्ति-

धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति।
धर्मेण पापमपनुदति, धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितम् तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति॥[4]

पुरुषार्थचतुष्टये मूर्धन्यभूतस्य पुरुषार्थस्य चत्वारि प्रमाणानि सुविदितानि प्रसिद्धानि च, यानि भगवता मनुना प्रतिपादितानि-

वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः।
एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम्॥[5]

वेदानां स्मृतीनाञ्च धर्मस्य प्रमाणत्वेन अङ्गीकारः कृतः महर्षिभिः। अत्र स्मृतिर्नाम धर्मशास्त्रम्। अस्मिन्नेव धर्मशास्त्रे आचाराध्यायान्तर्गते गृहस्थधर्माणां प्रसंगे पञ्चमहायज्ञानां प्रतिपादनं विहितं वर्तते। तत्र-

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्।
होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्॥[6]

याज्ञवल्क्यमतानुसारं-

बलिकर्मस्वधाहोमस्वाध्यायातिथिसत्क्रियाः।
भूतपित्रमरब्रह्ममनुष्याणां महामखाः॥[7]

यःएतान् पञ्चमहायज्ञान् न करोति सः जीवन् अपि मृत इव भवति।

अस्मिन् सन्दर्भे मनुनोक्तम्-

देवताऽतिथिभृत्यानां पितॄणामात्मनश्च यः।
न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्वसन्न जीवति॥[8]

---

*सहायक आचार्य, धर्मशास्त्रविभागः, श्री ला.ब.शा.रा.सं.विवि. नवदेहली

एतेषां पञ्चमहायज्ञानाम् इतर नामानि-

अहुतं च हुतं चैव तथा प्रहुतमेव च।
ब्राह्मं हुतं प्राशितं च पञ्चयज्ञान्प्रचक्षते।।[9]
एषु प्राशितं नाम पितृतर्पणम्।।[10]
ऋषयो पितरो देवा भूतान्यतिथयस्तथा।
आशासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्यः कार्यं विजानता।।[11]

ऋषयः, पितरःदेवाः, भूतानि तथा अतिथयः एते सर्वेऽपि सन्तुष्ट्यर्थं कुटुम्बिभ्यः आशां कुर्वन्ति, अतः निश्चयेन पञ्चमहायज्ञानाम् अनुष्ठानं गृहस्थैः करणीयम्।

आपस्तम्बधर्मसूत्रे उल्लिखितम् यत्- सह देवमनुष्या अस्मिन्लोके पुरा बभूवुः। पुरा देवाश्च मनुष्याश्च अस्मिन्नेव लोके सहैव बभूवुः। अथ तं सहभावम् असहमानाः देवाः श्रौतैस्मार्तैर्गार्ह्यैश्च यथावद् अनुष्ठितैः दिवं जग्मुः। मनुष्यास्तु तथा कर्तुम् असमर्थाः इहैव लोके स्थिताः। एवं हीनान् मनुष्यान् दृष्ट्वा मनुः श्राद्धम् इति शब्द्यमानम् एतत् कर्म प्रोवाच। प्रजानिश्श्रेयसं चास्य श्राद्धकर्मणः फलम् इति। तत्र पितरो देवता ब्राह्मणास्त्वाहवनीयार्थे।[12]

अत्र श्राद्धकर्मणि पितरः पितृपितामहप्रपितामहाः देवताः भवन्ति। ये ब्रह्मणाः भोजनार्थम् आयान्ति ते आहवनीय अग्नेः सूचकाः भवन्ति।

याज्ञवल्क्यमतानुसारं श्राद्धस्य लक्षणम्- श्राद्धं नामादनीययस्य तत्स्थानीयस्य वा द्रव्यस्य प्रेतोद्देशेन श्रद्धया त्यागः।[13]

पराशरमतानुसारं-

देशे काले च पात्रे च विधिना हविषा च यत्।
तिलैर्दर्भैश्च मन्त्रैश्च श्राद्धं स्याच्छ्रद्धया युतम्।।

रघुनन्दनस्यश्राद्धतत्त्वे-

संस्कृतं व्यञ्जनाद्यं च पयोमधुघृतान्वितम्।
श्रद्धया दीयते यस्माच्छ्राद्धं तेन निगद्यते।।

अतः वयं वक्तुं शक्नुमः यत् श्रद्धया पितृन् उद्दिश्य विधिना क्रियते यत्कर्म तत् श्राद्धम्।

''श्रद्धार्थमिदं श्राद्धम्।'' ''श्रद्धया कृतं सम्पादितमिदम्।'' ''श्रद्धया दीयते यस्मात् तद्श्राद्धम्।'' ''श्रद्धया इदं श्राद्धम्।''

विभिन्नेषु शास्त्रेषु श्राद्धस्य नैके भेदाः उक्ताः। याज्ञवल्क्यानुसारं श्राद्धं द्विविधम्- पार्वणम्, एकोद्दिष्टञ्च। तत्र त्रिपुरुषोद्देशेन यत्क्रियते तद् पार्वणम्। एकपुरुषोद्देशेन क्रियमाणमेकोद्दिष्टम्। पुनश्च त्रिविधम्- नित्यं नैमित्तिकं काम्यं चेति।

गौतममतानुसारम्-

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धमथापरम्।
पार्वणं चेति विज्ञेयं श्राद्धं पञ्चविधं बुधैः।।

यमस्मृतौ-

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्रद्धम् अतः परम्।
पार्वणं चेति विज्ञेयं श्राद्धं पञ्चविधं बुधैः।।

मत्स्यपुराणे-

''नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं श्राद्धमुच्यते।'' इति त्रयः भेदाः उक्ताः।

विश्वामित्रस्मृतौ-

श्राद्धस्य द्वादश भेदानामुल्लेखो विद्यते। तद्यथा-

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं सपिण्डनम्।
पार्वणं चेति विज्ञेयं गोष्ठीं शुद्धयर्थमष्टमम्।।
कर्माङ्गं नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं स्मृतम्।
यात्रास्वेकादशं प्रोक्तं पुष्ट्यर्थं द्वादशं स्मृतम्।। इति

नित्यश्राद्धम्- प्रतिदिनं यत् क्रियते तत् नित्यश्राद्धम्। अशक्तावस्थायां नित्यश्राद्धं केवलं जलप्रदानेन एव श्राद्धस्य पूर्तिः भवति। नैमित्तिकश्राद्धम्- एकोद्दिष्टं श्राद्धं नैमित्तिकश्राद्धमुच्यते। काम्यश्राद्धम्-विशिष्टकामनायाः पूर्तिनिमित्तं यद् क्रियते तद् काम्यश्राद्धम्। वृद्धिश्राद्धम्- पुत्रादिजन्मावसरे विवाहादिकमांगलिककार्येषु यद् विधीयते तस्य नाम वृद्धिश्राद्धम्। पार्वणश्राद्धम्- अमावस्यापूर्णिमादिषु यद् विधीयते तद् पार्वणश्राद्धम् इति उच्यते।

याज्ञवल्क्येन श्राद्धकालाः प्रकीर्तिताः-

अमावस्याऽष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम्।
द्रव्यं ब्राह्मणसंपत्तिर्विषुवत्सूर्यसंक्रमः।
व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं सूर्यचन्द्रयोः
श्राद्धं प्रति रुचिश्चैते श्राद्धकालाः प्रकीर्तिताः।।[14]

अर्थात्- अमावस्या। अष्टकाः-चतस्रः भवन्ति, हेमन्तशिशिरयोः चतुर्णाम् अपरपक्षाणाम् अष्टमीष्वष्टकाः। मासद्वये एका ऋतुः, एवं चतुर्षु मासेषु परपक्षः अर्थात् कृष्णपक्षचतुष्टयम् तत्र अष्टमी तिथिः ग्राह्या। वृद्धिः- पुत्रजन्मादि। कृष्णपक्षः- प्रतिमासं कृष्णपक्षः। अयनद्वयम्- उत्तरायणं दक्षिणायनञ्च। विषुवद्वयम्-मेषतुलयोः सूर्यगमनम्। सूर्यसंक्रमः-आदित्यस्य राशेः राश्यन्तरगमनम्। व्यतीपातो-योगविशेषः। गजच्छाया-योगविशेषः। ग्रहणं-सोमसूर्ययोरुपरागः। श्राद्धं प्रतिरुचिः-यदा भवति तदा च श्राद्धकर्म कर्त्तव्यम्।

मनुना अपि उक्तं यत्-

"**पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं** कुर्यान्मासानुमासिकम्"।[15]

अत्र मासानुमासिकं नाम प्रतिमासं कर्त्तव्यमित्यर्थः।

अपि च-"**पितृणां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः।**"

अपि च-"पितृणां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः।" अस्माकं पितरः कथं प्राप्नुवन्ति इत्यस्मिन् श्राद्धे यत् भोजनादिकं ब्राह्मणेभ्यः श्रद्धया प्रदीयते तद् अस्माकं पितरः कथं प्राप्नुवन्ति इत्यस्मिन् विषये महर्षिणा **याज्ञवल्क्येन उक्तम्-**

वसुरूद्रादितिसुताः पितः श्राद्धदेवताः।
प्रीणयन्ति मनुष्याणां पितृश्राद्धेन तर्पिताः।।

अधिष्ठातृदेवताः वसुरुद्रादित्याः भवन्ति। वस्वादयः पुत्रादिभिर्दत्तेन अन्नपानादिना तृप्ताः सन्तः तान् पितॄन् अपि तर्पयन्ति।

मनुना उक्तं

वसून् वदन्ति तु पितॄन्रुद्रांश्चैव पितामहान्।
प्रपितामहान्स्तथादित्यान् श्रुतिरषा सनातनी।।[16]

नामकुलगोत्रादेः उच्चारणपूर्वकं श्राद्धं प्रदीयते अतः विश्वेदेवाः अग्निष्वात्ताः आदयः दिव्यपितरः कव्यं पितॄन् प्रति प्रापयन्ति। यदि पितरः कालान्तरेण देवयोनिं प्राप्नुवन्ति तदा तेभ्यः कृतं श्राद्धम् अमृतरूपेण तैः प्राप्यते।

अस्मिन् विषये मनुना उक्तं यत्-

यद् यद् ददाति विधिवत् सम्यक् श्रद्धासमन्वितः।
तत् तद् पितृणां भवति परत्र अनन्तम् अक्षयम्।।[17]

मार्कण्डेयपुराणे वचनं प्राप्यते यत्-

नाममन्त्रस्तथा देशा भावान्तरगतानपि। प्राणिनः प्रीणयन्त्येते तदाहारत्वमागतान्।।
देवो यदि पिता जातः शुभकर्मानुयोगतः। तस्यान्नममृतं भूत्वा देवत्वेऽप्यनुगच्छति।।
मर्त्यत्वे ह्यन्नरूपेण पशुत्वे च तृणं भवेत्। श्राद्धान्नं वायुरूपेण नागत्वेऽप्युपतिष्ठति।।

वायुपुराणे प्राप्यते यथा-

यथा गोष्ठे प्रणष्टां वै वत्सो विन्देत मातररम्। तथा तं नयते मन्त्रो जन्तुर्यत्रौवतिष्ठते।
नाम गोत्रं च मन्त्रश्च दत्तमन्नं नयन्ति तम्। अपि योनिशतं प्राप्तास्तृप्तिस्तानानुगच्छति।।[18]

अतः स्पष्टम् अस्ति यत् पितृणाम् उत्तमोत्तमगतेः प्राप्त्यर्थं श्राद्धं विधीयते।

श्राद्धं न कृते सति का हानिः भवति अथवा दोषो भवति इत्यस्मिन् विषये[19]

मनुनोक्तम् यत्।

न निर्वपति यः श्राद्धं प्रमीतपितृको द्विजः।
इन्दुक्षये मासि मासि प्रायश्चित्ती भवेत्तु सः।।

आदित्यपुराणे-

न सन्ति पितरश्चेति कृत्वा मनसि वर्तते।
श्राद्धं न कुरुते यस्तु तस्य रक्तं पिबन्ति ते।।

मार्कण्डेयपुराणे-

न तत्र वीरा जायन्ते नाऽऽरोग्यं शतायुषः।
न च श्रेयोऽधिगच्छति यत्र श्राद्धं विवर्जितम्।।

श्राद्धं कृते सति पितरः तु सद्गतिं प्राप्नुवन्ति एव, यः श्राद्धप्रदाता भवति तस्य अपि कल्याणं भवति। मासस्य अपरस्मिन् पक्षे यस्मिन् कस्मिन् अपि दिवसे श्राद्धकर्म कर्तुं शक्यते। तेन पितरः तृप्ताः भवन्ति। येन प्रशस्तासु तिथिषु श्राद्धं विधीयते। तस्मै फलविशेषस्य प्राप्तिप्रसंगे आपस्म्बधर्मसूत्रे उक्तम् - "प्रथमेऽहनि क्रियमाणे स्त्रीप्रयमपत्ये जायते।।" अर्थात् प्रतिपदी यः श्राद्धं करोति तस्य प्रायेण स्त्रियां जायन्ते, कन्याः उत्पद्यन्ते। "द्वितीये स्तेनाः।" अर्थात् चोरपुत्राः जायन्ते। "तृतीये ब्रह्मवर्चस्विनः।।" अर्थात् ब्रह्मतेजयुक्ताः पुत्राः जायन्ते। "चतुर्थे क्षुद्रपशुमान्।।" अर्थात् चतुर्थे दिवसे श्राद्धे कृते सति क्षुद्रपशूनां प्राप्तिर्भवति, समृद्धिः भवति। "पञ्चमे पुमांसो बह्वपत्यो न चाऽनपत्यः प्रमीयते।।" अर्थात् पुत्रा एव उत्पद्यन्ते, अनेके पुत्राः भवन्ति, अपि च श्राद्धकर्ता मत्युपर्यन्तम् पुत्रवान् भवति। "षष्ठेऽध्वशीलोऽक्षशीलश्च।।" अध्वशीलः अर्थात् देशाटनकर्ता, अक्षशीलः अर्थात् कितवः पुत्राः भवन्ति। "सप्तमे कर्षे राद्धिः।।" कर्षः नाम कृषिः, कृषिकार्ये वृद्धिः भवति। "अष्टमे पुष्टिः।।" ये पुष्टिं कामयन्ते तैः अष्टमे दिवसे श्राद्धं कर्त्तव्यम्। "नवम् एकखुराः।।" अश्वादीनां प्राप्तिः नवमे दिवसे श्राद्धे कृते सति भवति। "दशमे व्यवहारे राद्धिः।।" अर्थात् वाणिज्ये, सिध्यर्थम् दशमे दिवसे श्राद्धं करणीयम्। "एकादशे कृष्णयज्ञं त्रपुसीसम्।।" अर्थात् लौहस्य प्राप्तिः। "द्वादशे पशुमान्।।" अर्थात् बहुभिः पशुभिः युक्तो भवति। "त्रयोदशे बहुपुत्रो बहुमित्रो दर्शनीयापत्यो, युवमारिणस्तु भवन्ति।।" अर्थात् अनेके पुत्राः, मित्राणि च भवन्ति किन्तु पुत्रा अल्पायुयुक्ताः भवन्ति। "चतुर्दशे आयुधे राद्धिः।।" अर्थात् रणक्षेत्रे सफलतां लभते। "पञ्चदशे पुष्टिः।।" समृद्धिनिमित्तं पञ्चदश्यां श्राद्धम् कर्तव्यम्।

याज्ञवल्क्येनापि श्राद्धप्रदानस्य फलमुक्तम्-

आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च।
प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः॥[20]

फलविशेषम् अपि याज्ञवल्क्येन उक्तम्-

कन्यां कन्यावेदिनश्च पशून्वै सत्सुतानपि।
द्यूतं कृषिं वाणिज्यां च द्विशफैकशफांस्तथा॥
ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् स्वर्णरूप्ये सकुप्यके।
ज्ञातिश्रैष्ठ्यं सर्वकामानाप्नोति श्राद्धदः सदा॥[21]

श्राद्धप्रदानेन न केवलं पितृणां तृप्तिः भवति, श्राद्धकर्तुः अपि सर्वविधसमृद्धिः भवति। अतः समस्तजगतः तृप्त्यर्थं श्राद्धम् अवश्यमेव विधातव्यम्।

ब्रह्मपुराणे-

यो वा विधानतः श्राद्धं कुर्यात् स्वविभवोचितम्।
आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगत् प्रीणाति मानवः॥
ब्रह्मेन्द्ररूद्रवासत्यसूर्यानलसुमारुतान्।
विश्वेदेवान् पितृगणान् पर्यग्निमनुजान् पशून्॥
सरीसृपान् पितृगणान् यच्चान्यद्भूतसंज्ञितान्।
श्राद्धं श्रद्धान्वितः कुर्वन् प्रीणयत्याखिलं जगत्॥ इति॥

सन्दर्भ :

1. विष्णुपुराण
2. महाभारत शांतिपर्व 264-26
3. मनु 3/70
4. तै.आ.10/63
5. मनु 2/12
6. आचार/102
7. मनु3/70
8. 3/72
9. 3/73
10. 3/74
11. आप.2/419
12. 3/80
13. P.74 श्राद्धप्रकरण
14. आचार 217
15. मनु 3/122
16. मनु 3/284
17. मनु 3/275
18. वायुपुराण उपोद्घात् पा. 83/119-20
19. मनु- 5/123-8
20. आयुः प्रजाः- आचार-270
21. कन्यां कन्यावेदि-262

Impact Factor : 7.510

ISSN : 2395 - 5104

शब्दार्णव Shabdarnav

International Peer Reviewed Refereed Journal of Multidisciplinary Research

Year-10 Vol.-19, Part-III January-June, 2024

Scientific Research
Educational Research
Technological Research
Literary Research
Behavioral Research

Editor in Chief
DR. RAMKESHWAR TIWARI

Executive Editors
DR. KUMAR MRITUNJAY RAKESH
MR. RAGHWENDRA PANDEY

Published by
SAMNVAY FOUNDATION
Mujaffarpur, Bihar

गृहस्थधर्मविश्लेषणम्

डा. मीनाक्षी मिश्रा

धर्मशास्त्रविभाग:

श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालय:

धर्मविमण्डितस्य हिन्दुस्थानस्य धर्मस्तु प्राणरूपेण विद्यते। श्रीमद्भागवते उक्तम् –" **वेद प्रणिहितो धर्मो** ह्यधर्मस्तद्विपर्यय:"[1]। गौतमधर्मसूत्रे **"ॐ वेदो धर्ममूलम्"**[2] धर्मस्य लक्षणं प्रतिपादितं महर्षि गौतमेन। अयं धर्म: श्रौत - स्मार्तभेदाभ्यां द्विधा विभज्यते। श्रौतधर्मे वैदिकसंहितायां ब्राह्मणग्रन्थेषु च वर्णितानां संस्काराणां वैदिक -यागानां च अन्तर्भावो भवति। स्मार्तधर्मे स्मृतिप्रोक्ता: वर्णाश्रमादिधर्मा: अन्तर्भवन्ति। ते यथा - वर्णधर्म :, आश्रमधर्म : ,वर्णाश्रमधर्म: , गुणधर्म: , निमित्तधर्म: , साधारणधर्मश्च । आश्रमा: चत्वार: सन्ति - ब्रह्मचर्य -गृहस्थ -वानप्रस्थ -संन्यासाश्रमा:। **आश्रम्यन्ति अस्मिन् इति आश्रम:।** एषु चतुर्ष्वाश्रमेषु गृहस्थाश्रम: महत्त्वपूर्ण: धर्मार्थकामनां प्राप्तये। विवाहानन्तरम् आवस्थ्याधानं कृत्वा पुरुष: गृहस्थो भवति। गृहस्थाश्रमे गृहस्थ: शास्त्रोक्तविधिना गृहस्थधर्मान् परिपालयेत् । द्विज: मलमूत्रादि त्यागं कृत्वा विध्यनुसारं शौचसम्पन्नो भवेत्। दन्तधावनञ्च कृत्वा स्नानादीन् समाप्य प्रातर्सन्ध्योपासनादि कार्यं कुर्यात् । गृहस्थ: धर्मशास्त्रे निर्दिष्टान् स्नानोपासनविधीन् परिपाल्य स्नान-तर्पण-भोजनादिकं कुर्यात्।

सन्ध्योपासनानन्तरम् आहवनीयादौ अग्नौ अग्निहोत्रं हुत्वा ध्यानपूर्वकं सूर्यदैवतमन्त्रं जपेत्। तदनन्तरं वेदस्य अन्येषाञ्च शास्त्राणामध्ययनं कुर्यात् । योगस्य क्षेमस्य च सिद्ध्यर्थं राजादिप्रभुसमीपं गच्छेत्। अप्राप्तस्य प्रापणं योग: प्राप्तस्य परिरक्षणं क्षेम:। अत: अप्राप्तानां वस्तूनां प्राप्तये प्राप्तस्य रक्षार्थं च राज्ञ: समीपं गच्छेत् । तत: मध्याह्ने स्नानादि समाप्य शास्त्रोक्तविध्यनुसारं देवानां पितृपुरुषाणाञ्च तर्पणपूजादिकं कुर्यात् । जपयज्ञसिद्धयर्थं ऋग्यजुसामवेदान् अथर्ववेदस्य मन्त्रान् ब्राह्मादि-पुराणान् इतिहासमध्यात्मविद्याञ्च यथाशक्तिं जपेत्।

वैश्वदेवादिबलिकर्म तर्पणश्राद्धादि स्वधातर्पणं होमं वेदाध्ययनरूपकं स्वाध्यायम्अतिथिसत्कारञ्च ऐते भूतपितृदेवब्रह्ममनुष्ययज्ञा: पञ्चमहायज्ञा: भवन्ति। एतेषां पञ्चमहायज्ञानामनुष्ठानं यथोक्त रीत्या गृहस्थ: कुर्यात्। अस्मिन् विषये भगवता मानुना प्रतिपादितं यत् -

" वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि।

पञ्चयज्ञ विधानं च पंक्तिं चान्वाहिकीं गृही"[3]॥

---

[1] श्रीमद्भागवद् - 6 /1 /44

[2] गौतमधर्म. - 1 /3 /2

[3] मनु - 3 /67

वैश्वदेवहोमानन्तरम् अवशिष्टमन्नं भूतेभ्यः बलिरूपेण दद्यात्। श्वचाण्डाल – काकेभ्यः भूमौ अन्नं निक्षिपेत् । प्रतिदिनं पितृपुरुषेभ्यः अतिथिभ्यः यथाशक्तिमन्नं समर्पयेत् । अन्नाभावे जलं दद्यात् । निषिद्धकालं विहाय साधारणकाले यदा कदाचित् - समयानुसारं स्वाध्यायं कर्त्तव्यम्। न कदाचिद् स्वस्य कृते एव अन्नं पचेत । देवादीन् उद्दिश्य अन्नं वै पचेत् इति विधिः । उक्तञ्च महर्षियाज्ञवल्क्येन –

"अन्नं पितृमनुष्येभ्यो देयमप्यन्वहं जलम् ।

स्वाध्यायं सततं कुर्यान्न पचेदन्नमात्मने" ॥[4]

गृहस्थः सर्वदेवेभ्यः भूतेभ्यः भुक्त्वा भोजनं कुर्यात् इति शास्त्रसम्मतम् । बाल- पितृगृहनिवासिनी कन्या-वृद्ध- गर्भिणी-रोगग्रस्तकन्या – अतिथि-भृत्यान् भोजयित्वा दम्पति शेषभुग्भवेत् । अत्र दायित्वसम्पन्नस्य गृहस्थस्य सर्वेषां कृते भरणं कर्तव्यमित्युक्तम् । द्विजातयः भोजनात्प्राक् आचमनं कुर्युः । एकस्मिनेव समये बहव अथितयः यदा समागच्छन्ति तदा वर्णक्रमेण ब्राह्मणादीन् अतिथीन् यथाशक्तिं भोजयते । सन्धाकाले यदि कश्चिद् अतिथिः आगच्छति तमपि न निराशयेत् । अपि च अन्नादिनामभावे सति माधुरेणवचनेन तोषयित्वा भूमौ तृणासनादिकं विस्तीर्य उपविष्टुं च स्थानं दद्यात् । पादप्रक्षालनार्थं ,पानार्थं जलं प्रदाय अतिथिसत्कारं कुर्यात् । सज्जनः कदाचिद् अपि यथाशक्ति सत्कारं न कृत्वा अतिथिं न निवर्तयेत् । यथा मनुस्मृतौ उक्तं -

"तृणानि भूमिरूदकं वाक्चतुर्थी च सुनृता ।

एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन" ॥ [5]

संन्यासिने उत्तमाय ब्राह्मचारिणे च सत्कारपूर्वकं भिक्षां दद्यात् । भोजनकाले उपस्थितान् बन्धु-सम्बन्धी – मित्रादीन् भोजयेदिति याज्ञवलक्यस्य मतम् ।

प्रतिसम्वत्सरं यदि स्नातक-आचार्य-राजा- प्रियबन्धु-जामातरः गृहमाच्छन्ति । तर्हि तेषां मधुपर्कविधिना पूजा कर्तव्या ।

वेदपारगमतिथिं भोजनादिभिः सन्तोषयन् ग्रामस्य सीमान्तं यावत् अनुव्रजेत् । ततः भोजनादीनां समाप्त्यनन्तरं सन्ध्याकाले इतिहासपुराणादि ज्ञातृणां शिष्टानां काव्यकथादि प्रवाचने चतुराणामिष्टनाम् अनुकूल – आलापकुशलरतानां बन्धुनां साहचर्येण समयमतिवाहयेत् ।

---

[4] यज्ञवल्क्यस्मृतिः - 1 /104

[5] मनुस्मृतिः - 3 /101

सायं सन्ध्योपासनं कृत्वा आह्वनीयाद्यग्नौ होमञ्च कृत्वा तस्येव अग्ने उपासना कार्या । ततः भोजनं समाप्य शयनं कुर्यात् । ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय स्वकृतं कर्तव्यञ्च हितं चिन्तयेत्। यथायुक्त समयेन धर्मार्थकामानं त्यागं नैव कुर्यात् । अपि च समया- - नुसारं पुरुषार्थाः सेवितव्या : । किन्तु –

" परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्म विवर्जितौ ।

धर्मं चाप्यसुखोदर्कं लोक सम क्रशटमेव च"[6] ॥

विद्या-कर्म-आयु-बन्धु-धनयुक्ताश्च लोकाः क्रमशः मान्याः भवन्ति । विद्यापदेन चतुर्दशविधा पूर्वोक्ता बोध्यन्ते । कर्म श्रोतं स्मार्तञ्च । एभिः सर्वैः एकेन वा गुणेन युक्तः वृद्धशूद्र अपि मान्यः भवति । वस्तुतः विद्या युक्तः पुरुषः सर्वत्र पूज्यते । उत्तमकर्मयुक्तश्च तस्मादवरः । तस्माच्च वयः युक्तः व्यक्ति एवमेव क्रमेण बन्धुवित्तशालिनश्च क्रमशः अवराः भवन्ति ।

" पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च ।

यत्र स्युः सो ऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गत ॥ :"[7] इति मनूक्तवचनात् विज्ञायते यत् शूद्रः वृद्धावसथायाम् एभिर्गुणैः युक्तः भवतु, केवलं वार्धक्य द्वारा युक्तो भवतु वा, सो ऽपि मान्यः। मानुस्मृतौ प्रतिपादितं यत् –

"चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः।

स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्था देयो वरस्य च"[8] ॥

वृद्ध -भाराक्रान्त - राजा-स्नातक-स्त्री-रोगी–वर–यानेषु गन्तृभ्यश्च पन्था देयः । एतेषु राजा सर्वमान्यः । राज्ञः स्नातकोऽपि अधिकमान्यो भवति ,अर्थात राजाऽपि स्नातकाय मार्गं दद्यात् । धर्मानुष्ठाननिमित्तं यज्ञानुष्ठानं वेदाध्ययनं दानञ्च ब्राहमणवत् क्षत्रियवैश्यौ कुर्याताम्। परन्तु जीविकार्जननिमित्तं दानग्रहण यजनम ध्यापनञ्च ब्राहमणस्य अधिकानि भवन्ति । क्षत्रियस्य प्रधानं कर्म प्रजापालनमस्ति । वैश्यस्य प्रधानं कर्म कुसीदकृषिवाणिज्यपशुपालनमेव । एतानि कर्माणि यथाक्रमेण क्षत्रियवैश्ययोः वृत्तये भवन्ति । शूद्रस्य प्रधानं कर्म ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां सेवा । अनेन कर्मणा यदि सः जीविकार्जनं कर्तुं न शक्नोति तर्हि वणिक्वृत्या द्विजातीनां हितमाचरन् शिल्पवृत्या वा जीविकानिर्वाहं कुर्यात् । शूद्रोऽपि स्वदारनिरतः पवित्रः भृत्यपोषकः श्राद्धक्रियारतश्च भूत्वा नमस्कारमन्त्रैः पञ्चमहायज्ञानामनुष्ठानं कर्तुं शक्नोति ।

---

[6] मनु. - 4 /76

[7] मनु - 2 / 137

[8] मनु. - 2 /138

विष्णुस्मृतौ –

"पञ्च यज्ञ विधानं शूद्र स्या पि विधीयते ।

तस्य प्रोक्तो नमस्कार: कुर्वन्नित्यं न हीयते"[9] ॥

चतुर्थवर्णत्वेन शूद्रोऽपि स्ववर्णधर्मपालयितुमर्ह एव । अस्मिन् विषये व्यासेन प्रतिपादितं यत् –

" शूद्रो वर्णश्चतुर्थोऽपि वर्णत्वाद्धर्ममर्हति ।

वेदमन्त्रस्वधास्वाहावषट्कारादिभिर्विना "[10] ॥

गृहस्थाश्रम: चतुर्णां वर्णानां कृते वर्तते । गृहस्थानां साधारणधर्मा: ये सर्वैरपि गृहस्थै: पालनीया: महर्षियाज्ञवल्क्येन सुष्ठु

प्रतिपादिता । ते यथा –

"अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

दानं दमो दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम्" [11]॥

अहिंसा, सत्यम्, अस्तेयं, शौचम्, इन्द्रियनिग्रह:, दानं, दम:, दया, क्षान्ति इति एते आब्राहमण-चाण्डालं सर्वेषां साधारणधर्मसाधका: भवन्ति । वय:- बुद्धि-धन-वचन-वेश-पाण्डित्य- कुशलकर्मणां च अनुरूपं सरलां गत्सरविहीनां च वृत्तिमाचरेत् गृहस्थ:।

कीदृशस्य गृहस्थस्य श्रौतकर्मार्हता भवेत् इत्यसमिन् विषये मनुवचनमित्थं वर्तते –

"यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये ।

अधिकं वाऽपि विद्यते स सोमं पातुमर्हति"[12] ॥

---

[9] विष्णुस्मृति: - 5 / 9

[10] व्यासस्मृति: - 1 / 6

[11] याज.स्मृति: - 1 /122

[12] मनुस्मृति: - 11 / 6

वर्षत्रयं तदूर्ध्वकालपर्यन्तं वा यस्य द्विजस्य भोजनाय पर्याप्तमन्नं सञ्चितमस्ति स एव सोमं पातुं शक्नोति अर्थात् सोमयज्ञे अधिकारी भवति। यः केवलमेकवर्षं यावत् अन्नसञ्च्यं करोति स सोमयज्ञस्य पूर्वकालिकी क्रियामग्निहोत्राग्रयणपशुचातुर्मास्यादि यागं कर्तुं सोमं पातुमनर्हः भवति।

नित्यानि श्रोतकर्माणि कुर्वीत गृहस्थः। प्रतिसम्वत्सरं सोमयागं, प्रत्ययनं निरुढपशुबन्धयागञ्च कुर्यात्। मनुस्मृतावुक्तं यत् -

"इष्टीं वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेदब्दपर्यये।

क्लृप्तानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसंभवे"[13] ॥

प्रतिवर्षं नवसस्योत्पन्ने काले आग्रयणेष्टिं-चातुर्मास्योष्टिं च कुर्यात्। सोगयागानुष्ठाने असमर्थे सति प्रायश्चित्तस्वरूपं वैश्वनरेष्टिं कुर्यात् परन्तु सत्सु अपि दृष्ट्येषु सोमयज्ञादि करणे सामर्थ्ये सति गौणकल्पे न किमपि काम्यं कर्म कुर्यात्। यज्ञानुष्ठाननिमित्तं शूद्रात् यः भिक्षां गृह्णाति परजन्मनि स चाण्डालो भूत्वा जायते। यज्ञोद्देश्येन भिक्षां याचयित्वा तत् द्रव्यं यदि सम्पूर्णं नैवं समर्पयति तर्हि स व्यक्तिः परजन्मनि भासः काको वा भूत्वा जन्म गृहणाति। अत्र **समा :** अर्थात् अब्दान् यावत्। मनुश्च

" यज्ञार्थमर्थं भिक्षित्वा यो न सर्वं प्रयच्छति।

स याति भासतां विप्रः काकतां वा शतं समाः "[14]॥

गृहस्थः कुसूलधान्यः, कुम्भीधान्यः दिनत्रयं यावत् धान्यसञ्चयी स्यातत्, एकस्य एव दिनस्य कृते वा धान्यसञ्चयी भवेत्। स्वकुटुम्बपोषणे द्वादशाहमात्रपर्याप्तं धान्यं यस्यास्ति स कुसूलधान्यः। स्वकुटुम्बपोषणे षड्हमात्रपर्याप्तं धान्यं यस्यास्ति स कुम्भीधान्यः। त्र्यहः पर्याप्तं धान्यमस्यास्तीति त्र्याहिकः। श्वोभवं धान्यादिकं श्वस्तनम्, न विद्यते श्वस्तनं यस्यऽसौ अश्वस्तनम्। अर्थात गृहस्थः कुसूधान्यः, कुम्भीधान्यः, त्र्याहिकः, अश्वस्तनो वा भूत्वा जीवेत्। एतेषामुपायानामभावे शिलोञ्छवृत्या जीविकां निर्वहेत्। तत्र शाल्यादिनिपतित परित्यक्तवल्लरी ग्रहणं शिलम्, एकैकस्य परित्यक्तस्य कणस्योपादान्मुञ्छः। शिलं च उञ्छश्च शिलोञ्छं तेन शिलोञ्छेन वा जीवेत। तत्र कुसूलधान्यः, कुम्मीधान्यः, त्र्याहिकः अश्वस्तन इति चतुर्विधः गृहस्थः वर्णितः महर्षिणा याज्ञवल्क्येन -

"कुसूलकुम्भीधान्यो वा त्र्याहिकोऽश्वस्तनोऽपि वा।

[13] मनुस्मृतिः - 11 /26

[14] मनुस्मृतिः - 11 /24

जीवेद्वापि शिलोञ्छेन श्रेयानेषां परः परः"[15] ॥

एतेषां कुसूलधान्यादीनां ब्राह्मणादिगृहस्थानां – चतुर्षु परः परः श्रेयः प्रशस्तश्च भवन्ति ।

इतोऽपि मनुना प्रतिपादितं यत् –

"अद्रोहेणैव भूतानामत्वपद्रोहेण वा पुनः।

या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि"[16]॥

गृहस्थः सर्वेषामाश्रमाणां जनकः , पालकः , धर्मसंरक्षकश्च भवति । भगवता मनुना गृहस्थस्य प्रशंसायां प्रतिपादितं यत् -

"यथा वायुं समाश्रित्य वर्तन्ते सर्व जन्तवः।

तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्ते सर्वाश्रमाः"[17] ॥

वशिष्ठेन प्रतिपादितं यत् -

"यथा मातरं समाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः।

एवं गृहस्थमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति भिक्षवः"[18]॥ इति ॥

<u>**सन्दर्भग्रन्थसूची**</u>

---

[15] याज्ञ. स्मृतिः - 1/128

[16] मनुस्मृतिः - 4 /2

[17] मनुस्मृतिः - 3 /77

[18] वशिष्ठस्मृतिः - 8 /16

- याज्ञवल्क्यस्मृतिः, विज्ञानेश्वर प्रणीत मिताक्षराटीका
- मनुस्मृति, डॉ. मीना कुमारी, निर्माण प्रकाशन (प्रकाशक), त्रिवेणी ऑफसेट (मुद्रक), दिल्ली , प्रथम संस्करण २००५.
- मनुस्मृतिः, रुस्तगी डॉ. श्रीमती उर्मिला , जे. पी. पब्लिशिंग हाउस, दिल्ली (प्रकाशक), तरुण ऑफसेट प्रिंटर्स (मुद्रक) दिल्ली, प्रथम संस्करण २००२.
- मनुस्मृतिः, (सुपरिमर्जित कुल्लूकभट्टकृतमन्वर्थमुक्तावलीसहिता), कौण्डिन्न्यायनः, शिवराजआचार्यः, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, २०१४ ई.
- धर्मशास्त्र का इतिहास (प्रथम भाग) काणे, डॉ. पाण्डुरंग वामन, अनुवादक : अर्जुन चौबे कश्यप, उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान (प्रकाशक) , स्वास्तिक प्रिंटिंग प्रेस (मुद्रक) , लखनऊ .